

לעשות, סבוע גם הוא בחומר עבודתה של מילנר. הנה עוד אחת מקביעותיה:

רגעים שבהם המשורר המקורי שבכל אחד מאיתנו יצר בשבילנו את העולם החיצוני על-ידי גילוי המוכר כמה שאינו מוכר, רגעים אלה אולי נמחקים מזיכרונם של רוב בני-האדם; או שהם שמורים בפניה נסתרת כלשהי של הזיכרון, מפני שהיו דומים מדי למפגש עם האלים מלערבבם בחשיבה היומיומית. (Milner, 1957).

משחק [play] ואוננות
יש דבר אחד שאני מבקש לסלק מן הדרך. בכתבים ובדיונים פסיכואנליטיים, נושא המשחק נקשר קשר הדוק מדי לאוננות ולחוויות החושניות למיניהן. נכון הדבר שכאשר אנו נתקלים באוננות אנו חושבים תמיד: מהי הפנטזיה? וכיין גם שכאשר אנו עדים למשחק, אנו נוטים לשאול את עצמנו מהי ההתרגשות הגופנית הקשורה לסוג המשחק שאנו עדים לו. אבל המשחק צריך להילמד בנושא בפני עצמו, המשלים את המושג עידון היצר [סובלימציה].

ייתכן מאוד שההמצנו משהו בעצם הקישור ההדוק כל-כך של שתי התופעות הללו (משחק ופצילות אוננות) בתודעתנו. ניסיתי להראות שכאשר ילד משחק, יסוד האוננות חסר מעיקרו; או, במלים אחרות, שאם כאשר ילד משחק הריגוש הנרפני שבמעורבות יצירת נעשה גלוי, המשחק נפסק, ועל כל פנים מתקלקל (Winnicott, 1964a). גם קריס (Kris, 1951) וגם ספיץ (Spitz, 1962) הדיחיבו את מושג האוטר-ארוטיות כדי לכלול בו נתונים דומים (ראה גם Khan, 1964). מנחין בחסרונה של אמירה מועילה בנושא המשחק בספרות הפסיכואנליטית. חנאלייה של הילד בכל האסכולות בנויה סביב משחקו של הילד, ומוור יהיה אם נגלה שכדי להגיע לאמירה טובה על המשחק, עלינו לפנות אל מי שכתבו על הנושא ואינם אנליטיקאים (למשל Lowenfeld, 1935).

מטבע הדברים, אנו פונים אל עבודתה של מלאני קליין (Klein, 1932), אבל נראה לי שבחיבוריה עסקה קליין, במידה שעסקה במשחק, כמעט אך ורק בשימוש ממשחק. המטפל חותר לתקשורת עם הילד, והוא יודע שהילד אינו שולט בדרך-כלל גישונו ד' הצורך, להביע את הדקויות האינסופיות המצויות במשחק לכל מי שמתפש אותו. אין זו בקורת על מלאני קליין או על אחרים, שתוארו את השימוש במשחק על הילד בפסיכואנליזה של ילדים. אין כאן אלא הערה בדבר האפשרות שבמסגרת התיאוריה הטוטלית של האישיות, הפסיכואנליטיקאי עסוק מדי בשימוש בתוכן המשחק מלהתבונן בילד המשחק ומלכתוב על מעשה המשחק כדבר לעצמו. ברור שאני מבחין הבחנה רבת-חשיבות בין המשמעויות של שם העצם 'משחק' [play] ובין אלה של שם הפועל 'משחק' [playing].

כל מה שאומר על ילדים משחקים, כוחו יפה בעצם גם למבוגרים, אלא שהדבר קשה יותר לתיאור כאשר החומר של המטופל מופיע בעיקר במונחי תקשורת חילונית. אני טוען שעלינו לצפות לגלות משחק כאנליזות של מבוגרים, בצורה

3. משחק *

אמירה תיאורטית

בפרק זה אנסה לבחון רעיון שכתפה עלי עבודתי וכפה עלי שלב ההתפתחות שאני עצמי שרוי בו כעת, הנותן לעבודתי גוון מסוים. איני צריך לומר שעבודתי, שהיא ברובה פסיכואנליזה, כוללת גם פסיכותרפיה, ולצורך פורק זה אין לי צורך להבחין הבחנה ברורה בין שימושיהם של שני המונחים.

בבואי לגסח את התזה שלי אני מוצא, כפי שקורה פעמים רבות, שהיא פשוטה מאוד ושלא נדרשות מלים רבות כדי למצות את הנושא. פסיכותרפיה מתרחשת כחפיפה שבין שני החומי משחק, זה של המטופל וזה של המטפל. פסיכותרפיה עניינה שני בני-אדם המשחקים יחד. מכאן נובע, שכמקום שמשחק אינו אפשרי, עבודתו של המטפל מכוונת להביא את המטופל ממצב של אי-יכולת לשחק אל מצב של יכולת לשחק.

אף-על-פי שאין בכונתי לסקור כאן את הספרות המקצועית, אני מבקש להביע הוקרה לעבודתה של מילנר (1952, 1957, 1969), שכתבה חיבורים מזדהרים בנושא של יצירת סמלים. ואולם, לא אניח למוקרה המעמיק והמקיף לעצור בעדי מלהסב את תשומת-הלב אל נושא המשחק במלותי שלי. מילנר (1952) קושרת את משחק הילדים לריכוז אצל מבוגרים:

כשאני מתחילה לראות... שיתכן שהשימוש הזה בי אינו רק רגרסיה הגנתית, אלא שלב חוזר חיוני של יחס יצירתי אל העולם...

מילנר התייחסה ל'מיזוג קדם-לוגי של סובייקט ואובייקט'. אני מנסה להבדיל בין מיזוג זה ובין המיזוג, או ביטול המיזוג, של האובייקט הסובייקטיבי והאובייקט הנתפס תפיסה אובייקטיבית! אני סבור שמה שאני מנסה

* בכתרת פרק זה, כמו גם של פרק 4, חוזר ויניקוט על הבחירה שבחר בקביעת שם הספר, ומשתמש בשם הפועל playing ולא בשם העצם play. הבחנה זו בין הפעולה התהליכית והנמשכת לבין המושג המכליל היא עקרונית בתפישתו; אף שלעמים הוא משתמש בשתי המלים ככנות החלפה, תוך שהוא סומך על הפגמתן ההדרגתית של הקויות על-ידי הקורא, אין לטעות במרכיבות הייחודית של המושג playing בעבודתו של ויניקוט. בנוסף להבחנה זו, מופיע במילון המושגים הוויניקוטיאני גם המושג game, המייצג משחק ספציפי, בעל כללים או חוקים. מכיוון שלא עלה בידנו למצוא מלים נבדלות בעברית משחק ספציפי, בעל להבנת כוונת המחבר, הוספנו את המלה play או game במקומות בהם נראתה ההבחנה חיונית למלים מאנגלית, השתמשנו תמיד במלה 'משחק'; במקומות בהם נראתה ההבחנה חיונית להבנת כוונת המחבר, הוספנו את המלה play או game בסוגריים, כאשר הכוונה הייתה משמות העצם, כך שהמלה 'משחק' ללא ציון נוסף מתייחסת לרוב לשם הפועל playing.

1 לדיון נוסף בנושא זה, הקורא מוזמן לעיין במאמרי: 'Lego Integration in Child Development' (1962); 'Communicating and Not Communicating leading to a Study of Certain Opposites' (1963a)

גלויה וברורה לא פחות משהוא מצוי בעבודתנו עם ילדים. הוא מתגלה, למשל, בכחירת מלים ובתנודות הקול, ובוראי בחוש ההומור.

תופעות מעבר

משמעות המשחק קיבלה בעיני גוון חדש מזמן שהתחלתי לעקוב אחר נושא תופעות המעבר, והתחקיתי אחריהן בכל התפתחויותיהן הדקות, למן השימוש המוקדם באובייקט מעבר או בטכניקות מעבר ועד השלבים העליונים של יכולת האדם לחוות חוויה תרבותית.

נדמה לי שיש מקום לציין כאן את הנדיבות שבה התקבל בחוגים פסיכואנליטיים ובעולם הפסיכיאטרי הכללי התיאור שתיארתי תופעות מעבר. מעניינת בעיני העובדה שרעיון זה הכה שורש בכל תחום הטיפול בילד, ולפעמים אני חש שזכותי לגמול גדול מן הראוי לי בתחום זה. תופעות המעבר, כפי שכיניתי אותן, הן דבר אוניברסלי, ולא היה צורך אלא להסב את תשומת-הלב אליהן ואל אפשרויות השימוש הצפונות בהן לבניית תיאוריה. וולף (Wulff, 1954) כבר כתב, כפי שהתברר לי, על אובייקטים של פסיש שתינוקות וילדים משתמשים בהם, וידוע שבמראפה לפסיכותרפיה של אנה פרויד נצפו אובייקטים אלה אצל ילדים קטנים.

שמעתי את אנה פרויד מדברת על השימוש בקמיעות - תופעה הקשורה לכך קשר הדוק (ראה 1965, A. Freud). א.א. מילן, כמוכן, העניק חיי נצח לפו הדוב. שולץ ואתר מילר² וסופרים אחרים השתמשו באובייקטים אלה, שהתייחסתי אליהם במפורש ונתתי להם שם.

מזלו הטוב של המושג 'תופעות מעבר', מעודד אותי לחשוב שהדברים שאני מבקש לומר עכשיו על משחק עשויים אף הם להתקבל בברכה. יש משהו במשחק שעדיין לא נמצא לו מקום בספרות הפסיכואנליטית.

בפרק על החוויה התרבותית ומקומה (פרק 7) אני ממחיש את הרעיון שלי על משחק בטענה, שלאמשחק יש מקום וזמן. אין הוא פננים, על-פי כל שימוש של המלה (ולרוע המזל למלה בפנים יש שימושים רבים ומגוונים בדיון הפסיכואנליטי, אף אין הוא כחוק, כלומר, אין הוא חלק מן העולם הדחוי, הלא-אני, שהפרט מחליט להכיר בו (עם כל הקושי, ואפילו הכאב, הכרוכים בכך) כעולם היצוני באמת, השרוי מחוץ לתחום השליטה המאגית. כדי לשלוט במה שבחזן יש לעשות דברים, ולא לחשוב ולרצות בלבד, ועשיית דברים זדמת זמן, משחק הוא עשייה.

משחק בזמן ובמרחב

כדי לחת מקום למשחק, הנחתי שקיים מרחב פוטנציאלי בין התינוק ובין האם. מרחב פוטנציאלי זה לובש צורות שונות ומגוונות מאוד, על-פי חוויות החיים של התינוק ביחס לאם או לדמות האמהית. אני מעמיד את המרחב הפוטנציאלי הזה בניגוד (א) לעולם הפנימי (הקשור לשתופות הפסיכוסומטיות), (ב) למציאות ממשית,

2 מילר (1963, Miller): סיפור זה משתרך בסופו של דבר אל סיום רגשני, ולכן נראה לי שהוא זונה את הקשר הישיר עם ההסתכלות על הילדות.

99-10
Wulff
Miller

או היצונית (שיש לה ממדים משלה ואפשר לחקור אותה חקירה אובייקטיבית, וככל שנדמה שהיא עשויה להשתנות לפי מצב האדם הצופה בה, היא נשארת, לאמיתו של דבר, קבועה).

עכשיו אני יכול לשוב ולנסח את מה שאני מבקש לומר. אני מבקש להסב את תשומת-הלב מן הרצף פסיכואנליטי, פסיכותרפיה, חומרי משחק [play material], משחק [playing] ולשוב ולערוך אותו בסדר הפוך. במלים אחרות, המושחק הוא-הוא היסוד האוניברסלי והוא השייך לתחום הבריאות; משחק מסייע לגדילה, ולפיכך לבריאות; משחק מוליך אל יחסי קבוצה; משחק יכול להיות צורה של תקשורת בפסיכותרפיה; ולבסוף, הפסיכואנליזה התפתחה כצורה משוכללת ביותר של משחק בשירות התקשורת של האדם עם עצמו ועם אחרים.

הדבר הטבעי הוא משחק, והתופעה המתוחכמת מאוד של המאה העשרים היא הפסיכואנליזה. בוודאי חשוב הדבר לאנליטיקאי שיזכור בכל עת לא רק מה אנו חכים לפרויד, אלא גם מה אנו חכים לאותו דבר טבעי ואוניברסלי הקרוי משחק.

כמעט אין צורך להדגים דבר גלוי וברור כל-כך כמו משחק; אף-על-פי-כן, אביא שתי דוגמאות.

דוגמה ראשונה: בן שנתיים וחצי

האם באה להתייעץ עמי בקשר לעצמה והביאה את אדמונד עמה. אדמונד היה בחדרי בזמן ששוחחתי עם אמו, ואני הצבתי בינינו שולחן וכיסא קטן לשימוש, אם ירצה בכך. הוא נראה רציני, אך לא מפוחד ולא מדוכא. הוא אמר: 'איפה יש צעצועים?' זה כל מה שאמר כל שעת הפגישה. נראה שנאמר לו לצפות לצעצועים, ואני אמרתי שיש כמה בקצה האחר של החדר, על הרצפה, מתחת לכוננית הספרים.

עד מהרה לקח לו דלי מלא צעצועים ושיחק באופן מחושב, בזמן שהתייעצתי בין האם ובניי נמשכה. האם יכלה לומר לי מתי בדיוק היה הרגע המכריע, בגיל שנתיים וחמישה חודשים, שבו החל אדמונד לגמגם, ושלאחריי חזל לדבר כליל, 'מפני שהגמגום הפחיד אותו'. בזמן שהיה ואני היינו שקועים בהתייעצות עליה ועליה, הניח אדמונד כמה חלקי רכבת קטנים על השולחן, ואירגן אותם וצירף אותם זה לזה וזה ביחס לזה. הוא היה מרוחק מאמו רק כשישים סנטימטרים. עד מהרה טיפס אל היקף ונהג זמן קצר כתינוק. היא הגיבה תגובה טבעית והולמת. אחר-כך ירד מעצמו ושב לשחק על-ידי השולחן.

כל זה התרחש בזמן שאמו ואני היינו שקועים כל-כולנו בשיחה עמוקה. כעבור כעשרים דקות החל אדמונד להתעורר לחיים וביגש לקצה האחר של החדר, כדי להצטייד במלאי חדש של צעצועים. מתוך הערימה הוא הביא פקעת של חוט. האם (שהושפעה בלי ספק מבחירתו בחוט, אבל לא היתה מודעת לסמליות), העירה: 'כמה שאדמונד מילולי פחות, כך הוא מתרפק יותר, והוא יוקו למוע עם השד שלי ממש, יוקו לחיק שלי ממש'. כשהחל הגמגום, הוא כבר החל לשלוט בצרכיו, אבל עם הגמגום חזר לאי-שליטה, ובעקבותיה באה נטישת הדיבור. סמוך לזמן ההתייעצות, החל שוב לשתף פעולה עם התינוק

הוא יוקו לחיק שלי ממש

לניקיון. האם ראתה בכך חלק מן ההתגברות על הנסיגה בהתפתחותו.
מתוך שימת לב למשחקו של אדמונד, יכולתי לקיים תקשורת עם האם.

עכשיו פיתח אדמונד כוונת רוק בפיו בזמן שישחק בצעצועים. הוא היה שקוע כולו בחושי. האם העירה שכשהיה תינוק סירב לכל דבר מלבד לשיר, עד שגדל ועבר לשתות מספל. 'הוא לא סובל שום תחליף', אמרה, והתכוונה שמיאן לשתות מבקבוק, ושהמציאות לקבל תחליפים נעשה קו קבוע באופיו. אפילו אם אמו, שהיא נוטה לה חיבה, איננה מתקבלת עד תום, מפני שאין היא האם הממשיית. כל חייו האם עצמה עמדה לרשותו, כדי להשכיב אותו בלילה. כשנולד סבלה מבעיות בשדיה, ובימים ושבועות הראשונים היה נאחז בה בחניכיו, אולי כביטוח מפני הגנתה הרגישה על עצמה, בעודה שרויה במצב פגיע. כשמלאו לו עשרה חודשים צמחה לו שן ופעם אחת נשך אותה, אבל לא עד זוב דם.

'הוא לא היה תינוק קל כמו הראשון.'

כל זה נמשך זמן-מה והיה מעורבב בעניינים האחרים שעליהם ביקשה האם לשוחח איתי. אדמונד נראה עסוק באותה שעה בקצה הגלוי של החוש, בעוד שאר החושי היה מסוכך בפקעת. מפעם לפעם היה עושה תנועה כאילו הוא 'תוקע' את קצה החוש בירכה של אמו כמו תקע חשמל. אי-אפשר היה שלא להבחין שאף-על-פי ש'הוא לא סובל שום תחליף', הוא משתמש בחוש כבסמל לאיחוד עם אמו. היה ברור שהחוש הוא סמל של מופרדות ושל אחדות באמצעות תקשורת, בעת ובעונה אחת.

האם סיפרה לי שהיה לו בזמנו אוביקט מעבר שכונה 'השמיכה היראה שלי' - הוא יכול להשתמש בכל שמיכה בעלת שולי סטיץ, כמו שולי השמיכה הראשונה של ימי ינקותו.

בנקודה זו זנח אדמונד בטבעיות את הצעצועים, טיפס על הספה ווחל כבעל-חיים אל אמו והצטנף בחיקה. הוא נשאר שם כשלוש דקות. האם הגיבה תגובה טבעית מאוד, לא מופרות. אחר-כך התמתח וחזר אל הצעצועים. הוא הניח את החוט (שהתחבב עליו, כמדומה) בתחתית הדלי כמו ריפוד, והחל להכניס פנימה את הצעצועים, כך שהיה להם מקום נעים ורך לשכב בו, כמו עריסה או מיטת תינוק. לאחר עוד התרפקות אחת על אמו וחזרה אל הצעצועים, היה מוכן ללכת, בעוד האם ואני סיימנו את ענייננו.

במשחק זה הוא הדגים הרבה ממה שסיפרה האם (אף שהיא דיברה גם על עצמה). הוא שירר תנועת שפל וגיאות המתחללת בו - התרוקנות מן התלות ושיבה אליה. אבל לא היתה זו פסיכותרפיה, מאחר שאני עברתי עם האם. אדמונד פשוט הציג את הרעיונות שהעסיקו את חייו, כשעה שאמו ואני שוחחנו. לא פירשתי את מעשיו, ועלי להניח שכך ממש היה ילד זה עשוי לשחק גם אילו לא צפה בו מישוה וקלט את התקשורת, ואז היתה התקשורת מופנית אולי אל חלק כלשהו של העצמי, האני המתבונן. רצה המקרה והייתי שם לשקף את מה שהתרחש, ובכך הענקתי לדברים איכות של תקשורת (ראה Winnicott, 1967b).

דיאנה, בת חמש שנים

במקרה השני, כמו במקרה של אדמונד, היה עלי לנהל שתי שיחות ייעוץ במקביל, האחת עם האם, שהיתה שרויה במצוקה, והאחרת, יחסי משחק עם הבת דיאנה, היה לה אח קטן (בבית) שהיה לקוי בשכלו ובעל פגם בלב מלידה. האם באה לשוחח על השפעת האח הזה על עצמה ועל בתה דיאנה.

פגישתי עם האם נמשכה שעה. הילדה היתה עמנו כל הזמן, והמשימה שלי היתה משולשת: להעניק לאם תשומת-לב מלאה בשל צרכיה שלה, לשחק עם הילדה, ולרשום (לצורך כתיבת מאמר זה) את אופי משחקה של דיאנה. לאמיתו של דבר, דיאנה עצמה היא שנקטה יוזמה מלכתחילה, שכן כשפתחתי את הדלת לפני האם, הציגה את עצמה ילדה קטנה ולהוטה, שהושיטה קדימה ידיון קטן. לא הבטתי לא באם ולא בילדה, אלא ניגשתי היישר אל הדובון ושאלתי: 'מה שמוי? היא אמרה: 'סתם דובי'. כך התפתח במהירות קשר חזק ביני ובין דיאנה, והיה עלי להשגיח שיימשך, כדי שאוכל למלא את תפקידי העיקרי, לענות על צרכיה של האם. בחדר הייעוץ נזקקה כמובן דיאנה להרגיש כל הזמן שתשומת-לבי נתונה לה, ואף-על-פי-כן, יכולתי להעניק לאם את תשומת-הלב שנוקדה לה, וגם לשחק עם דיאנה.

בתיאור מקרה זה, כמו בתיאור המקרה של אדמונד, אביא רק את מה שהתרחש ביני ובין דיאנה, ולא אציג את חומר ההתייעצות עם האם. כשנכנסנו שלושתנו לחדר הייעוץ, התמקמנו, האם על הספה ודיאנה בכיסא קטן לעצמה, עלייד שולחן הילדים. דיאנה לקחה את הדובון הקטן שלה ותחבה אותו לתוך הכיס שעל חזי. היא ניסתה לברוק כמה עמוק יוכל להיכנס ובחנה את כמות המקסורן, ובתוך כך נייער בה עניין בשאר הכיסים ובאופן שבו אין הם מתקשרים זה עם זה. כל זה קרה בזמן שאני והאם שוחחנו בכובד-ראש על הילד המפגך, בן השנתיים וחצי, ודיאנה תרמה מידע נוסף משלה: 'יש לו חור בלב, אפשר לומר שבעוד היא משחקת, האינה באוזן אחת לדברינו. היה נדמה לי שהיא יכולה לקבל את הנכות הפיזית של אחיה, מחמת החור בלבו, ואילו את מיגורו השכלי לא מצאה בטוח שלה.

במשחק ששיחקנו יחד אני ודיאנה, משחק חסר כוונות טיפוליות, הרגשתי חופשי להשתעשע. ילדים משחקים ביתר קלות כשהאדם האחר מסוגל להשתעשע ומרגיש חופשי לעשות כן. פתאום קירבתי את אוזני אל הדובון שבכיס וראמתי: 'שמעתי אותו אומר משהו! זה עורר מאוד את סקרנותה. אמרתי: 'אני חושב שהוא רוצה מישוה לשחק איתו, וסיפרתי לה על הכבשה הצמודתית שתמצא, אם תחפש בערבוביית הצעצועים שבקצה האחך של החדר, מתחת למדף. אולי היה לי מניע כמוס, והוא - להוציא את הדובון מכיסו. דיאנה הלכה והביאה את הכבשה, שהיתה גדולה במידה ניכרת מן הדובון, ואימצה את הרעיון שלי בדבר יידידות בין הדובון לכבשה. זמן-מה הניחה את הדובון ואת הכבשה יחד על הספה סמוך למקום מושבה של האם. אני המשכתי, כמובן, בראיון שלי עם האם, ניתן היה להבחין שדיאנה הוסיפה להתעניין במה שאמרנו,

ועשתה זאת כחלק מסוים מצמצום, החלק המזדהה עם מובגרים ועם עמדות של מובגרים.

במשחק [play] החליטה דיאנה ששני יצורים אלה הם ילדיה. היא הטמינה אותם מתחת לבגדיה, עושה עצמה הרה ללדת אותם. לאחר תקופת-מה של הריגן הודיעה שהם עומדים להיוולד, אבל הם לא יהיו תאומים: היא הבחירה הבחר היטב שהכבשה תיוולד תחילה, ואחר-כך הדובון. לאחר שהושלמה הלידה, הניחה את שני ילדיה, שזה עתה נולדו, על מיטה שאילתרה על הרצפה וכיסתה אותם. תחילה הניחה אחד מהם בקצה אחד ואת האחר בקצה האחר, ואמרה שאם יהיו יחד הם יריבו. הם עלולים להיפגש באמצע המיטה מתחת לכיסוי ולריב. אחר-כך השכיבה אותם לישון יחד בשלווה בראש המיטה המאולתרת. עכשיו הלכה והביאה צעצועים רבים בדלי ובכמה תיבות. היא סידרה אותם על הרצפה, מסביב לחלק העליון של המיטה, ושיחקה בהם; המשחק היה מסודר והתפתחו בו כמה נושאים, כל אחד מהם מופרד מן האחרים. שוב התערבתי עם רעיון משלי. אמרת: 'הסתכלי! את שמה על הרצפה מסביב לראשיהם של התינוקות את התלומות שהם חולמים כשהם ישנים'. הרעיון ריתק אותי, והיא אימצה אותו והחלה לפתח את הנושאים השונים, כאילו היא חולמת בשביל התינוקות את חלומותיהם. כל זה נתן לאם ולי את הזמן שנוקדנו לו מאוד, בגלל העבודה שעשינו יחדיו. בערך כאן בכתה האם והיתה נסערת מאוד, ודיאנה נשאה את עיניה לרצף, מוכנה להיות חרדה. אמרתי לה: 'אמא בוכה מפני שהיא חושבת על אורך החולה, דברים אלה הוגיעו את דיאנה כי היו ישירים ועובדתיים, והיא אמרה: 'חור בלב', והסיפה לחלום את חלומותיהם של התינוקות בשבילם.

לעזרה כלשהי, והיא משחקת אתי ובעצמה, ובה-בעת היא לוכדה במצבה של אמה. יכולתי לראות שהיה לאם צורך להביא את דיאנה, מפני שהיא עצמה היתה חרדה מדי מפני עימות ישיר איתי, שכן מפני שהיה לה ילד חולה, הרגישה מעוררת מאוד. לאחר זמן באה אלי האם לבדה, ולא היתה זקוקה עוד להסחת-הדעת שאיפשרה הילדה.

כשנפגשתי לאחר זמן עם האם לבדה, יכולנו לסקור את מה שאירע כאשר פגשתי אותה עם דיאנה, והאם יכלה אז להוסיף את הפטר החשוב, שאביה של דיאנה מנצל את התפתחותה המואצת של הילדה, והיא חביבה עליו ביותר כאשר היא ממש כמו מבוגרת קטנה, אפשר לראות בתומר משיכה לקראת התפתחות אני [אגו] מוקדמת מדי, וחדדות עם האם והשתתפות בבעיותיה, שמקורן בעובדה שהאח אכן חולה ולא נורמלי.

כשאני חוזר ומהרהר במה שהתרחש, נראה לי שאפשר לומר שדיאנה הכינה את עצמה לפגישה לפני בואה, אף-על-פי שהיאיון לא נקבע מלכתחילה למענה, ממה שסיפרה לי האם, הבנתי שדיאנה התארגנה למפגש איתי, ממש כאילו ידעה שהיא חולכת אל מטפל. קודם שיצאה לדרך אספה יחד את היאשון בדובוניו ואת אובייקט המעבר הנוח שלה. את אובייקט המעבר לא הביאה, אבל היא באה

מוכנה לארגן חוויה רגריסבית במידת-מה בפעילויות המשחק שלה. בה-בעת היינו עדים, האם ואני, ליכולתה של דיאנה להיות מזוהה עם אמה לא רק מבחינת ההריון, אלא גם מבחינת קבלת אחריות על הטיפול באה.

כאן, כמו עם אדמונד, היה המשחק [play] סוג של ריפוי עצמי. בשני המקרים היתה התוצאה דומה לפגישה סיפולית, שבה הסיפור מופסק מפעם לפעם בסיומי מסיק; פירושו של המטפל, מספל היה נמנע אולי מלשחק באופן פעיל עם דיאנה, כדרך שעשיתי אני כשאמרתי שאני שומע שהדובון אומר משהו, וכשאמרתי מה שאמרתי על החלומות של ילדיה של דיאנה, המשוחקים על הרצפה. אבל משמעת עצמית זו היתה עלולה לסלק חלק מההיבט היצירתי שבחוויות המשחק של דיאנה. בחרתי בשתי דוגמאות אלה, פשוט מפני שאלה שני מקרים רצופים שבאו אלי לטיפול בבוקר אחד, בזמן שעסקתי בכתיבת המאמר שפרק זה מבוסס עליו.

תיאוריה של המשחק [play]

אפשר לתאר רצף של יחסים הקשורים לתהליך ההתפתחותי ולהתבונן ולראות היכן מקומו של המשחק בו.

א. תינוק ואובייקט מתמוזגים זה בזה. נקודת השקפתו של התינוק על האובייקט היא סובייקטיבית, והאם מכוונת לעשות לממש את מה שהתינוק בשל לגלות.

ב. האובייקט נדחה, שב ומתקבל, ונתפס תפיסה אובייקטיבית. תהליך מורכב זה תלוי מאוד בהימצאותה של אם או דמות אמהית, המוכנה להשתף ולהחזיר את מה שנמסר.

פירוש הדבר שהאם (או חלק מאם), היא במצב של 'הלוך ושוב' בין היותה הדבר של התינוק יש יכולת לגלות, ובין (לחילופין) היותה היא עצמה ממתנה להתגלות. אם האם יכולה למלא תפקיד זה לאורך זמן בלי להכיר במגבלות (כביכול), כי אז יש לתינוק חוויה מסוימת של שליטה מאגית, כלומר, חוויה של הדבר המכונה אומניפוטנציה בתיאור התהליכים התוך-נפשיים (ראה Winnicott, 1962).

במצב האמון, הגדל כאשר אם יכולה לעשות את הדבר הקשה הזה היטב (ולא אם אין היא יכולה לעשות זאת), התינוק מתחיל ליהנות מחוויות שיסודן היצירתי של האומניפוטנציות של התהליכים התוך-נפשיים עם שליטתו של התינוק בממשי. האמון באם יוצר כאן מגרש משחקים מתוך, שבו נולד הרעיון של התינוק בממשי. שחתינוק אכן חווה במידה מסוימת אומניפוטנציה. כל זה קשור קשר הדוק לעבודתו של אריקסון על יצירת חזות (Erikson, 1956). אני קורא לכך מגרש משחקים מפני שכאן ראשיתו של משחק. מגרש המשחקים הוא מרחב פוטנציאלי הנמצא בין האם לתינוק, או מתקר אום התינוק.

Handwritten notes and scribbles at the bottom of the page, including the name 'Erikson' and some illegible markings.

המשחק מרגש במידה עצומה. הוא מרגש לא, כראש ובראשונה, מפני שמעורבים בו לזיכרונות, זאת יש להבין! הדבר החשוב במשחק הוא תמיד הפגיעות של יחסי הגומלין שבין מציאות נפשית אישית ובין החוויה של שליטה באובייקטים ממשיים. זו שבריריותו של המאגי עצמו, של קסם הצומח בתוך אינטימיות, ביחסים שנמצאים ראויים לאמון. כדי שיהיה יחסי לאמון, הכרחי שיהיו מונעים בידי אהבת האם, או אהבת-השנאה, או התייחסות-האובייקט שלה, ולא בידי תצורות-תגובה [reaction-formations]. כשמטופל אינו יכול לשחק, המטפל חייב לתת את דעתו על סימפטום עיקרי זה קודם שהוא מפרש קסעי התנהגות.

ג. השלב הבא הוא הימצאות לבד בנוכחותו של מישהו. הילד משחק עכשיו על יסוד התנהגות שהאדם האוהב, ולפיכך הראוי לאמון, נמצא בהישג-יד, ומוסיף להיות בהישג-יד כשהוא עולה בזיכרון לאחר שנשכח. אדם זה מורגש כמי המשחק בחזרה את מה שקורה במשחק.³

ד. עכשיו הילד מתכוון לשלב הבא, והוא, לאפשר חפיפה בין שני תחומי משחק וליתנות ממנה. בתחילה, כמובן, האם היא שמשחקת עם התינוק, אך היא משתללת למדי להשתלב בפעילויות המשחק שלו. ואולם, במקרים או במיוחד האם מביאה את משחקה שלה עצמה, ואז היא מגלה שתינוקות נבדלים זה מזה על-פי יכולתם לחבב או לא לחבב את הכנסתם של רעיונות שאינם שלהם.

כך נסללת הדרך לפני משחק בצוותא בתוך מערכת יחסים.

כשאני שב ומעזין במאמרים, שהם סימני-דרך בהתפתחות של מחשבותי והבנתי, אני רואה שהתעניינותי העכשווית בנושא המשחק, במסגרת יחסי האמון שיכולים להתפתח בין התינוק ובין האם, היתה תמיד אחד ממאפייני היעוץ שלי, כפי שמוכיחה הדוגמה שאביא להלן מתוך ספרי הראשון (1931, Winnicott). זאת ועוד, כעבור עשר שנים הייתי עתיד לשכללה במאמרי 'תצפית בתינוקות בסיטואציה קבוצה מראש' (1941, Winnicott).

מ ק ר ה מ ד ג י ם

ילדה טופלה לראשונה בבית-חולים כשהיתה בת שישה חודשים, בשל דלקת מדבקת, בחומרה בינונית, של הקיבה והמעיים. היא היתה התינוקת הראשונה במשפחה, והזוגה בתנקה. היתה לה נטייה לעצירות עד שמלאו לה שישה חודשים, אבל לא לאחר-מכן.

כשהייתה בת שבעה חודשים הובאה שוב, מפני שהיתה שוכבת ערה ובוכה. היא היתה מקיאה לאחר שהואכלה ולא נהנתה מן התנוקות. היה צורך להזין אותה בזמן משלים, ובתוך שבועות אחדים נשלמה הגמילה.

כשמלאו לה תשעה חודשים לקחה בתחילת פרוכוסים, ואחריו היו עוד התקפים

3. בצד מתוכם יותר של חוויות אלה דנתי במאמריי: 'The Capacity to be Alone' (1958b).

מפעם לפעם, בדרך-כלל בשעה חמש לפנות בוקר, כרבע שעה לאחר היקיצה. ההתקפים השפיעו על שני הצדדים ונמשכו חמש דקות.

כשמלאו לה אחד-עשר חודשים, היו ההתקפים תכופים. האם גילתה שיש בכוחה למנוע התקפים יחידים על-ידי הסחת דעתה של הילדה. יום אחד היה עליה לעשות זאת ארבע פעמים. הילדה נעשתה עצבנית, וכל רעש קל היה מקפיץ אותה ממקומה. התקף אחד אירע לה בשנתה. בכמה מן ההתקפים נשכה את לשונה, ובאחרים איבדה את השליטה על השתן.

כשהייתה בת שנה, היו לה ארבעה-חמישה התקפים ביום. הושם לב שלפעמים היתה מתיישבת אחרי האכלתה, מתכווצת ונכנסת להתקף. היא היתה מקבלת מיץ תפוזים ואחר-כך לוקה בהתקף. היו מושיבים אותה על הרצפה והתקף היה מתחיל. בוקר אחד התעוררה, לקחה מיד בהתקף, ונרדמה שוב; עד מהרה התעוררה ושוב לקחה בהתקף. באותו הזמן התחילו ההתקפים מלווים בחשק עז לישון אחריתם, אבל אפילו במצב חמור זה יכלה האם לעתים קרובות לעצור התקף בשלבו הראשון על-ידי הסחת דעתה של הילדה. וכך רשמתי באותו הזמן:

כשאני מושיב אותה על ברכי, היא בוכה בלי הרף, אבל אינה מגלה עיונות. היא מושכת את ענייני בלי משים בשעה שהיא בוכה. כשאני מחזיר אותה לאמה, אין היא מגלה כל עניין בשינוי ומוסיפה לבכות, ובכיה המעורר חמלה נמשך גם בעת שמלבישים אותה, וכך הלאה עד שהיא נישאת אל מחוץ לבניין.

באותו הזמן הייתי עד להתקף שאופיין בשלבים של מתח ופרכוס, ולאחריו שינה. הילדה לקחה בארבעה-חמישה התקפים ביום, והיתה בוכה כל היום כולו, אם כי בלילה היתה ישנה.

בתיקות קפדניות לא גילו כל סימנים של מחלה גופנית. בשעות היום ניתן לה ברומיד, לפי הצורך.

באות מפגישות הייעוץ, הושבתה את הילדה על ברכי והתבוננתי בה. היא ניסתה לנשור בגניבה את פרק אצבעי. כעבור שלושה ימים הושבתה אותה שוב על ברכי, והמתנתי לראות מה תעשה. שלוש פעמים נשכה את פרק אצבעי חזק מליכך עד שהעור כמעט נקרע. אחר-כך שחקקה כחמש-עשרה דקות בהשלת נפסי עין [לבריחת הגרון] על הרצפה בלי הרף. כל אותו הזמן ככתה כאילו היא אומללה כאמת. כעבור יומיים הושבתה אותה על ברכי כחצי שעה. בשני הימים הקודמים היו לה ארבעה התקפי פרוכוסים. תחילה ככתה כרגיל. שוב נשכה בחזק רב את פרק אצבעי, הפעם בלי לגלות רגשי אשמה, ואחר-כך שחקקה במשחק [game] של נשיכת כפיסי העץ והשלתכתם; בזמן שישבחה על מופי נעשתה מסוגלת ליהנות ממשחק [play]. לאחר זמן-מה החלה למשש את אצבעות רגליה, ולכן הסרתי את גרביה. התוצאה היתה פרק זמן של עשיית נסיונים שבהם היתה שקועה כולה. דומה היה שהיא מגלה ומוכיחה שוב ושוב, לשביעות רצונה הרבה, שבעוד שכפיסי עץ אפשר לשים פהם, לרוקן

ולאבר, הרי את אצבעות הרגליים אי-אפשר לתלוש.
 כעבור ארבעה ימים באה האם ואמרה שמא הפגיש האחרונה התינוקת היתה
 "ילדה אחרת". לא זו בלבד שלא היו לה כל התקפים, אלא שהיא ישנה היטב
 בלילה - ועלייה כל היום, ואינה נוקטת לברומיז. כעבור אחד-עשר יום השיפור
 נמשך, בלי תרופה. ארבעה-עשר יום לא היו התקפים, והאם ביקשה להשתחרר
 מבית-החולים.
 ביקרתי אצל ילדה זו מקץ שנה והתברר לי שמא התייעצות האחרונה לא
 סבלה מכל סימפטומים. מצאתי ילדה בריאה לחלוטין, מאושרת, נבונה
 וידידותית, אוהבת משחק [play] והופשיה מחרדות רגילות.

פ ס י כ ו ת ר פ י ה

כאן, בתחום זה של הפיפה בין משחקו של הילד ובין משחקו של האדם האחר, יש
 הזדמנות לשלב העשרות. ההעשרה היא מטרותו של המורה. המטפל, לעומת זה,
 עוסק באופן מיוחד בתהליכי הגדילה של הילד עצמו, ובהסרת מחסומים מעכבי
 התפתחות העשיים להתגלות. התיאוריה הפסיכואנליטית היא שסייעה להבנת
 המתסומים הללו. עם זה, תהיה זו צרות-אופק לשער שהפסיכואנליזה היא הדרך
 היחידה לעשות שימוש טיפולי במשחקו של הילד.
 ראוי לזכור תמיד שהמשחק עצמו הוא תרפיה. תבאת ילדים לירי כך שיהיו
 מסוגלים לשחק, היא עצמה פסיכותרפיה, שיש לה שימוש מיידי ואוניברסלי, והיא
 כוללת את כינונה של גישה תברתית חיובית למשחק. מן הדין שגישה זו תכלול
 הכרה שהמשחק עלול תמיד להיעשות מפחיד. יש לראות במשחקים [games]
 וכארגונים חלק מניסיון לקדם את פני הצד המפחיד שבמשחק. הכרחי שאנשים
 אחרים יהיו זמינים בשעה שילדים משחקים; אבל אין פירוש הדבר שהאדם האחראי
 צריך להתערב במשחקם של הילדים. כאשר יש צורך במארגן שיהיה מעורב בעמדה
 ניהולית, משתמע מזה שהילד או הילדים אינם מסוגלים לשחק, במובן היצירתי של
 כוונתי בחיבור זה.

הנקודה המהותית במסר שלי היא שהמשחק הוא חוויה, חוויה יצירתית תמיד,
 ושהוא חוויה ברצף מרחב-זמן, צורה יסודית של לחיות [living].
 השבריריות של המשחק קשורה לעובדה שהוא מצוי תמיד על קו הגבול
 התיאורטי שבין הסובייקטיבי ובין מה שנתפס תפיסה אוניברסיטלית.
 מטרתי כאן היא פשוט לשוב ולהזכיר שמשחקם של ילדים יש בו הכול, אף-על-פי
 שהמטפל עוסק בחומר, בתוכן המשחק. מובן שבשעה מתוכננת או מקצועית מתגלה
 מערכת מדויקת יותר מזו המופיעה בחוויה שאינה מוגבלת בזמן, על הרצפה בבית
 (ראה Winnicott, 1941); אבל נוכל להיטיב להבין את עבודתנו אם נדע שהבסיס
 למה שאנו עושים הוא משחקו של המטופל, חוויה יצירתית התופסת מרחב זמן, ויש
 בה ממשות עזה למטופל.

זאת ועוד, התבוננות זו מסייעת לנו להבין איך ייתכן שפסיכותרפיה מן הסוג
 המעמיק יכולה להיעשות בלי עבודה פורשנית. דוגמה טובה לכך היא עבודתה של
 אקסליין (Axline, 1947) מניו-יורק. עבודתה בתחום הפסיכותרפיה היא בעלת

חשיבות רבה בשבילנו. אני מעריך את עבודתה של אקסליין הערכה מיוחדת, מפני
 שהיא מצטרפת לדבר שאני מרגיש ברוחי על מה שאני מכנה 'התייעצויות
 תרפויטיות', והוא, שהרגע המשמעותי הוא הרגע שבו הילד או הילדה מפתיעים
 את עצמם. לא הרגע שבו אני מציג את הפירוש המוחכם שלי הוא המשמעותי
 (Winnicott, 1971).
 פירוש מחוץ לבשלותו של החומר הוא אינדוקטורניצי, והוא מוליד צייתנות
 (Winnicott, 1960a). מכאן נובע שהתנגדות מתעוררת מתוך פירוש הניתן מחוץ
 לתחום החפיפה של משחק המשותף של המטופל והאנליטיקאי. פירוש בזמן
 שלמטופל אין כל יכולת לשחק הוא פשוט חסר תועלת, או שהוא יוצר בלבול.
 כשמתרחש משחק הודי, פירוש לפי עקרונות פסיכואנליטיים מקובלים יכול לקדם
 את העבודה הטיפולית. כדי שפסיכותרפיה תיעשה, משחק זה צריך להיות
 ספונטני, ולא צייתי ונוח לצינות.

ס י כ ו ם

א. כדי להבין את רעיון המשחק, כדאי לתת את הדעת על ההשתקעות
 המאפיינת את משחקו של ילד קטן. התוכן אינו חשוב. חשוב המצב של התנתקות
 כמעט, הדומה לדיכוי אצל ילדים גדולים יותר ואצל מבוגרים. הילד המשחק מאבלס
 תחום שלא בנקל אפשר לעזוב, ולא בנקל הוא מקבל פלישות אל תוכו.
 ב. תחום זה של משחק אינו מציאות נפשית פנימית. הוא מחוץ לאדם, אבל אין
 הוא העולם החיצוני.

ג. אל תחום משחק זה מקבץ הילד אוניברסיטלים ותופעות מן המציאות החיצונית,
 ומשתמש בהם בשירות של מדגם כלשהו, הנגזר ממציינות פנימיות או אישיות. בלי
 לחוות הולניציזיות, מחצין הילד מדגם של פוטנציאל חלום, ועם מדגם זה הוא חי
 בתוך מסגרת נבחרת של קטעים מן המציאות החיצונית.

ד. כשהוא משחק, מתפעל הילד תופעות חיצוניות בשירות החלום, ומסעיף
 תופעות חיצוניות נבחרות במשמעותיות חלום וברגשות חלום.
 ה. יש התפתחות ישירה מתופעות מעבר למשחק, וממשחק אל משחק משותף,
 וממנו אל חוויות תרבותיות.

ו. מן המשחק משתמע אמון, והוא שייך למרחב הפוטנציאלי שבין (מה שהיה
 תחילה) תינוק ובין דמות אמהית, שבו התינוק שרוי במצב של תלות כמעט
 מוחלטת, ויכולת ההתאמה של הדמות האמהית נראית בעיניו מובנת מאליה.

- ז. משחק כולל את הגוף;
- ח. בשל התפעול של עצמים;
- ט. בשל העובדה שסוגים מסוימים של התעניינות עזה קשורים בצדדים מסוימים של התרגשות גופנית.

י. התרגשות גופנית באזורים ארוטוגניים מסכנת דרך קבע את המשחק, ולכן
 היא מסכנת את תחושת הקיום של הילד כאדם. היצרים הם הסכנה העיקרית למשחק
 כשם שהם סכנה לאני; בפיתוי, סוכן חיצוני כלשהו מנצל את יצוי של הילד ומסייע
 להרוס את תחושת הקיום של הילד כיחידה עצמאית, ובכך עושה את המשחק

Handwritten notes and scribbles at the bottom of the page, including the word "מחנה" and other illegible marks.

בלתי-אפשרי (ראה Khan, 1964).

ט. המשחק מספק מעצם מהותו. דבר זה נכון אפילו כאשר המשחק מולד חרדה גדולה. יש דרגה של חרדה שאי-אפשר לשאתה והיא הורסת את המשחק.

י. מן היסוד המהנה שבמשחק משתמע שהתעוררות היצרית אינה רבה מדי; התעוררות יצרית מעל לנקודה מסוימת תביא לדיי:

1. שיא;

2. שיא כושל ותחושה של בלבול נפשי ואי-נוחות גופנית, שרק הזמן יכול לרפאם.

3. שיא חלופי (כמו בהתגרות כרי לעורר תגובה הורית או חברתית, כעס וכדומה).

אפשר לומר על המשחק שהוא מגיע אל נקודת רוויה משלו, הנוגעת ליכולת להכיל חוויה.

יא. המשחק מרגש ופגיע מעצם טבעו. תכונה זו נגזרת לא מתוך התעוררות יצרית, אלא מתוך האי-רואות הקשורה ליחסי הגומלין בנפשו של הילד בין מה שהוא סובייקטיבי (כמעט הלוציניזיה) ובין מה שנתפס תפיסה אובייקטיבית (מציאות ממשית, או משותפת).

4. משחק

פעילות יצרית וחפוש העצמי

עתה אדון בתכונה חשובה של המשחק: במשחק, ואולי בו בלבד, הילד או המבוגר חופשיים להיות יצירתיים. מחשבה זו עולה בדעתי כפיתוח המושג תופעות מעבר, והיא לוקחת בחשבון את החלק הקשה של התיאוריה על אובייקט המעבר - שהדברים כרוכים בפרדוקס שיש לקבלו, להיות סובלני כלפיו, ולא ליישבו.

עוד פרט בתיאוריה שיש לו חשיבות לענייננו מתואר כקשור למיקום המשחק, נושא שפיתחתי בפרקים 3, 7 ו-8. החלק החשוב של מושג זה הוא, שבעוד שלמציאות הנפשית הפנימית יש כמין מיקום בנפש או בבטן או בראש או איי-שם בגבולות אישיותו של היחיד, ובעוד שמה שמכונה מציאות היצרית ממוקם מחוץ לגבולות הללו, הרי שלמשחק ולחוויה התרבותית ניתן לתת מיקום, אם משתמשים במושג 'המרחב הפוטנציאלי שבין האם לתינוק'. ראוי להכיר בערכו העצום של תחום שלישי זה, של מרחב פוטנציאלי שבין אם לתינוק, בהתפתחותם של יחידים שונים - הכולל לפי חוויותיו של הילד או המבוגר שבו מדובר. אני שב להתמיהו לרעיונות אלה בפרק 5, שבו אני מסב את תשומת-הלב לעובדה שאי-אפשר לתאר את התפתחותו הרגשית של היחיד במונחי היחיד בלבד, ובתחומים מסוימים - זה אחד מהם, ואולי העיקרי שבהם - התנהגות הסביבה היא חלק מהתפתחותו האישית של היחיד עצמו, ולכן היא חייבת להיכלל בתיאור. כפסיכואנליטיקאי, אני מוצא שרעיונות אלה משפיעים על הדברים שאני עושה כאנליטיקאי בלי לשנות, כך אני מאמין, את דבקותי בעקרונות החשובים של הפסיכואנליזה, שאנו מלמדים לתלמידיו ושמשפיקים גורם משותף בהוראת הפסיכואנליזה כפי שהיא נגזרת, כך אנו מאמינים, מעבודתו של פרויד.

ככונה תחילה אינני עוסק בהשוואה בין פסיכותרפיה לפסיכואנליזה, ואף לא בכל ניסיון להגדיר שני תהליכים אלה בדרך שתראה קו חצייה ברור ביניהם. העיקרון הכללי נראה תקף בעיני, והוא שפסיכותרפיה נעשית בחפיפה של שני תחומי המשחק [play] זה של המטפל וזה של המטפל. אם המטפל אינו יכול לשחק, איך הוא מתאים לעבודתו. אם המטפל אינו יכול לשחק, יש לעשות משהו כדי לאפשר לו להיעשות מסוגל לשחק, ורק אחרי כך פסיכותרפיה יכולה להתחיל. המשחק היוני, מפני שבו נהיה המטפל יצירתי.

חפוש העצמי

בסרן זה אני עוסק בחיפוש העצמי וביטויי מחודש של העובדה שתנאים מסוימים נחוצים כדי שחיפוש זה יוכתר בהצלחה. תנאים אלה קשורים במה שמקובל לכנות 'יצירתיות'. במשחק, ובמשחק בלבד, הילד או המבוגר מסוגלים להיות יצירתיים

התאוריה

התאוריה